

Вознюк О.В. Педагогіка альтернативних ціннісних орієнтацій // Дидактика: теорія і практика : зб. наук. праць / [за наук. ред. д-ра пед. наук Г. О. Васьківської]. – К. : Вид-во Інституту обдарованої дитини НАПН України, 2017. – 188 с. – С. 15-24.

ПЕДАГОГІКА АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Олександр ВОЗНІЮК,

доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти і педагогічних інновацій Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті автор порушує коло проблем педагогіки ліберального світопорядку (навчання), педагогіки гармонічного світопорядку (виховання) і педагогіки довершеного світопорядку (синтез навчання і виховання). Виведено співвідношення основних аспектів педагогічної дійсності (внутрішній, помежований, зовнішній) за елементами існуючих моделей реальності.

Ключові слова: *людина; суспільство; педагогічні цивілізації; ціннісно-світоглядні орієнтації.*

THE PEDAGOGY OF ALTERNATIVE VALUE ORIENTATIONS

Alexander VOZNYUK, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of pre-school education and pedagogical innovations of Zhytomyr Ivan Franko State University.

In the article the author raises a range of issues of pedagogy in a liberal world order (learning), pedagogy of the harmonic world order (upbringing) and pedagogy of the perfect world order (synthesis of learning and upbringing). The ratio of the main pedagogical aspects of reality (internal, boundary, external) elements of the existing models of reality is made.

Key words: *human; society; pedagogical civilization; the values and world view philosophical orientations.*

Постановка проблеми. Педагогіка як наука про навчання, виховання, освіту дітей, молодих і дорослих відображає сучасну соціокультурну ситуацію, що виявляє альтернативні світоглядні позиції людини і суспільства. Ці альтернативні ціннісно-світоглядні орієнтації розцвічують педагогіку різними напрямками, які реалізують альтернативні цільові орієнтири, що, своєю чергою, визначають процес і зміст навчання, виховання та освіти.

Говорячи про принцип альтернативності, можна послатися на чотири альтернативи будь-якого судження, оскільки у будь-якому стверджувальному або спростовному судженні щось стверджується або заперечується. Крім того, стверджувальне судження водночас припускає заперечення чогось іншого. Це саме стосується й заперечного судження.

Наприклад, щодо проблеми первинності матерії чи свідомості логіка чотирьох альтернатив вчить, що всі чотири відповіді на це запитання істинні: 1) матерія первинна, 2) свідомість первинна, 3) і матерія, і свідомість первинні одночасно, 4) ні матерія, ані свідомість не є первинними [Урманцев, 1993].

По суті, ми маємо три альтернативи, оскільки четверта є результатом розвитку третьої: якщо і матерія, і свідомість як протилежності первинні одночасно (третьа альтернатива), то це призводить до їх взаємопогашення, коли вони зникають, що й відповідає четвертій альтернативі. Відтак, постає питання про основоположні ціннісні позиції людини і суспільства у контексті педагогічної галузі.

Мета статті – окреслити коло проблем базових педагогів, показати співвідношення основних аспектів педагогічної дійсності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз загального змісту форм суспільної свідомості дає змогу виділити три наріжні ціннісні позиції людини і суспільства, які ми знаходимо у *П. Сорокіна*, який писав про три типи етичних норм, що відповідають трьом етапам розвитку культурно-історичного суб'єкта [Сорокин, 1992, с. 488-489]: чуттєві етичні норми (максимум щастя для максимальної кількості людей; вища мета – насолода); ідеаціональні (надчуттєві) етичні норми, що втілені в канонах новозавітного християнства (не збирайте собі скарбів на землі, де моль і ржа винищують... але збирайте собі скарбу на небі, де ні моль, ні ржа не винищують і де злодії не підкопують і не крадуть); ідеалістичні етичні норми (синтез двох наведених етичних систем). Цю тріадну модель цінностей можна доповнити багатьма також тріадними системами, елементи яких узгоджуються з елементами наведеної тріадної моделі цінностей: форми освоєння світу людиною (аксіологія, праксеологія, гносеологія), способи розвитку і соціалізації людини (виховання, навчання, освіта), традиційні цілі розвитку людини (компетентний спеціаліст, гармонійна особистість, громадянин-патріот) та ін.

Ця тріадна модель реальності відповідає структурі реальності *О. Лосєва* (єдине – множинне – ціле), найбільш загальній філософській структурі реальності (внутрішнє – межа – зовнішнє, або: людина – межа – мир), трьом гаслам Великої французької революції (воля, рівність, братерство), а також психологічній структурі людини: права півкуля як підсвідомість, що реалізує ірраціональний спосіб відбиття реальності (єдине, внутрішнє), ліва півкуля як свідомість, що реалізує раціональний спосіб відбиття реальності (множинне, зовнішнє), півкульний синтез як над-свідомість, що реалізує медитативний спосіб відбиття реальності (ціле, межа).

Проведений аналіз особливостей ціннісної сфери людини і суспільства, а також їх тріадної структури дає змогу говорити про три альтернативні

світоглядні установки людини і суспільства, які кристалізують три різні картини реальності.

1. Світ несправедливий, кожний за себе («людина людині вовк»), виживає найсильніший у результаті боротьби за існування і природного відбору (*Г. Спенсер*: «виживають найспроможніші»); основна мета життя – одержання задоволень; світ множинний, він описується й управляється стохастичними законами; у світі немає рівності; світ матеріальний; після смерті людину нічого не очікує; це світ без Творця, де «усе дозволено»: «Бога ніхто не бачив».

Найбільша цінність життя – саме життя. У світі діє причиново-наслідкова залежність, де «закономірності пробивають собі дорогу серед випадків», де реалізуються закони, що досягаються лівопівкульною абстрактною однозначною класичною логікою, яка покликана все доводити і яка базується на аксіомах, що мають «логічний імунітет», коли їх неможливо ані довести, ані спростувати. Тому повне логічне обґрунтування всіх без винятку положень будь-якої теорії неможливе в рамках цієї теорії. Це положення, доведене в теоремі *К. Геделя* й показане в роботах *А. Тарського*, формуючи ґрунт для теоретико-аксіологічного релятивізму і плюралізму, ведуть до висновку: повне й остаточне пояснення та обґрунтування чого завгодно принципово неможливе, тож навіть існування нашої реальності теоретично неможливо ні довести, ні спростувати.

Відповідно, педагогіка такого ліберального світопорядку орієнтується на розвиток у представників еліт здатностей і спрямована на формування людини як борця за свої інтереси, здатного вижити у світі, де йде війна всіх проти всіх. Іншим аспектом ліберальної педагогіки є педагогіка формування масової людини – людини-гвинтика, людини-споживача, людини-раба, людини-фахівця, компетентного у своїй галузі й здатного якнайкраще обслуговувати соціальні інститути суспільства. Це педагогіка «навчання-натаскування» (за допомогою тестових процедур), педагогіка знань, умінь, навичок, які в сукупності з досвідом їх застосування дають компетентності. Це педагогіка «суспільства знань», метою якої є формування в дітей наукового матеріалістичного світогляду. Головний інструмент педагогіки ліберального світопорядку – процес навчання.

2. Світ справедливий, соборний («людина людині друг, товариш і брат»), виживає слабший за допомоги інших членів суспільства. Космосоціоприродний світ єдиний, цілісний, він управляється Божественною волею, що визначає розвиток людини й суспільства в напрямі Царства Небесного (досконалого стану суспільства). У цьому світі, де за його фрактально-голограмної квантово-ефірної єдності все пов'язано з усім і на кожную дію знаходишся своя протидія, існують духовно-моральні закони воздаяння, які в науковому розумінні реалізуються в законах збереження не тільки матерії та енергії, але й емоційно-розумової та поведінкової активності людини. Науковими підставами для наведених суджень слугує низка моментів, що виявляють безліч феноменів, наприклад: антропний принцип (аналіз фізичного підґрунтя реальності дає змогу дійти висновку, що світ створений для людини, оскільки в ньому наявне гармонічне й дуже тонке узгодження всіх фізичних констант), парадокс квантової фізики «Спостерігач» (експерименти з елементарними частками за їх

інтерференцією/дифракцією показали, що елементарні частки поведуться як хвилі, створюючи хвильову «сховану» реальність, для прояву якої, тобто для перетворення хвильових властивостей елементарних часток на корпускулярно-речовинні, потрібен зовнішній «Спостерігач», якась Свідомість, у результаті чого «хвильовий пакет згортається» і виникає матеріально-польова реальність), теорія виникнення світу з Нічого – фізичного вакууму – за допомогою його розщеплення (під впливом якогось зовнішнього чинника *X* – Спостерігача, Абсолюту, Бога) на щось і антищось – хвильову й речовинну складові (при цьому дотримуються всі фізичні закони).

Відповідно, педагогіка такого гармонічного світопорядку поєднує вищі зразки комуністичної ідеології й доктрини християнства (а також інших світових релігій), орієнтується на принципи колективізму і співпраці, на цінності общинного співіснування та гармонічного розвитку людини, який поєднує фізичну досконалість, моральну чистоту й духовне багатство, спроможне до вільної творчої праці в суспільстві, де «вільний розвиток кожного відповідає вільному розвитку всіх», де «від кожного за здібностями і кожному за потребами», де запановує теоцентрична парадигма освіта, що припускає синтез науки й релігії і забезпечує формування в усіх учасників освітнього процесу містико-діалектичного мислення. Головний інструмент педагогіки гармонійного світопорядку – процес виховання.

3. Світ і справедливий, і несправедливий водночас. Справедливість світу реалізується у твердженні, що ми живемо в «кращому з можливих світів» (Лейбніц), тобто у довершеному Всесвіті, який створювався й створюється Богом саме як довершений. Несправедливість світу реалізується у тому, що у світі все-таки є зло. Поєднання двох протилежностей («Істина – єдність протилежностей» – *С. Церетелі*), тобто дві протилежні якості світу інтерпретуються в першій універсальній матриці знань, де використовується тривіальна філософська процедура, що розглядає відносини між внутрішнім і зовнішнім (ноуменальним і феноменальним, суб'єктивним і об'єктивним, змістом і формою) через призму логіки визначення, яка стверджує, що визначити предмет (його властивості, якості) можна тільки за допомогою співвідношення цього предмета з тим, чим він не є, тобто з іншими предметами, зовнішнім світом. Отже, якщо властивості об'єкта визначаються не самі по собі, а відносно зовнішнього середовища, у якому цей об'єкт знаходиться, то визначати властивості Всесвіту (як буття в цілому) можна тільки відносно того, чим він не є – тобто відносно до Ніщо (небуття), або відносно майбутнього цього Всесвіту, якого ще не настало.

Саме тому така властивість Всесвіту, як його досконалість, визначається як за допомогою Ніщо, так і за допомогою мети його розвитку, у результаті якого Всесвіт, реалізуючи цю мету, прямує до майбутнього. Метою Бога у зв'язку зі створенням світу можна вважати таку його архітектоніку й механізми функціонування, які ведуть істот, що населяють світ, до Бога. Словом, вищою й остаточною метою Божого творення – є творення Богом Самого Себе («Переможцеві дам сісти із Мною на престолі Моїм, як і Я переміг і сів з Отцем Моїм на престолі Його» – *Одкр. 3:21*). Головна якість «перемігшої світ»

людини – свобода від детермінізму цього світу, що дає змогу звільненій людині бути поза світом, бути трансцендентальним світу – тобто мати наріжну якість, властиву Абсолюту. Отже, наш світ, незважаючи на те, що їм править «князь тьми», створений як довершений інструмент досягнення людиною статусу Бога, оскільки саме у напружено-трагічних умовах буття світу виковується людська свобода, що веде людину в лоно Всевишнього.

Відповідно, педагогікою, метою якої виступає досягнення людиною свободи, є креативна педагогіка, педагогіка творчості (оскільки єдина форма активності, у якій людина виступає вільною сутністю є творчість як неадаптивна самодостатня активність, реалізована заради її самої), а також педагогіка парадокса, тобто педагогічна парадоксологія, оскільки саме парадокс, що звільняє людину від причиново-наслідкової залежності, є інструментом і результатом свободи людського мислення. Так само як творча активність виступає інструментом і результатом свободи людської поведінки. Головний інструмент педагогіки свободи – синтез навчання і виховання, реалізований у творчо-медитативному стані.

Отже, ми розглянули три педагогіки: 1) педагогіку ліберального світопорядку (навчання), 2) педагогіку гармонійного світоустрою (виховання), 3) педагогіку довершеного світопорядку (синтез навчання й виховання).

Ці педагогіки відповідають розробленій моделі педагогічних цивілізацій, які характеризуються здатністю породжувати й утримувати в масовій практиці глобальні зміни елементів педагогічної культури – історично обумовлений контекст і результат цілісного прояву внутрішньої специфіки педагога як суб'єкта, носія культури, який породжує педагогічну якість реальності. Водночас педагогічні цивілізації класифікуються за такими аспектами: специфіка основних механізмів передачі досвіду від покоління до покоління; рівень інформаційної культури суспільства; домінанта пізнавальних установок соціуму; стійкі способи кодування й передачі інформації; форми рефлексії педагогічної реальності [Бордовская, 2000, с. 45-48; Колесникова, 2001, с. 42-51; Кудяев, 2008, с. 160].

Наведемо істотні ознаки педагогічних цивілізацій.

1) Природна педагогічна цивілізація характеризується такими ознаками: суб'єкт-суб'єктний спосіб взаємодії та організації навчально-виховного процесу; режим життя, у якому відбувається розвиток людини, – це вільний розвиток; мета і зміст навчання та виховання – знати й уміти те, що потрібно для виживання; навчання готує до людського способу життя; школою навчання виступає саме життя, «школа життя»; педагогічна сутність школи як суспільного інституту виражається в прагненні інтегрувати людини в космосоціоприродне середовище; основні способи пізнання світу, засоби передачі досвіду реалізуються за допомоги самого учня, природних матеріалів, органів чуттів; спілкування, обмін інформацією у системі «людина – світ» організовуються як вільний і без перекручувань обмін інформацією через взаємодію учасників педагогічного процесу; особистісні характеристики педагога відповідають первіснообщинній і рабовласницькій педагогічним формаціям.

2) Репродуктивна педагогічна цивілізація характеризується такими ознаками: суб'єкт-об'єктний спосіб взаємодії та організації навчально-виховного процесу; режим життя, у якому відбувається розвиток особистості, жорстко регламентується; суб'єкт освіти і навчання – учитель; школа є спеціально організованим закладом; способами пізнання світу є штучні пристрої, «нежива природа», знакові системи, що все більше ускладнюються; становлення людини як особистості, фахівця, громадянина регламентоване всією системою освіти; школа та освіта – система і засіб цілеспрямованої передачі досвіду «батьків» «дітям», яких готують до майбутнього життя; педагогічна сутність школи як суспільного інституту виражається в чіткій орієнтації на репродукування досвіду через «педагогіку заходів»; основні способи пізнання світу, засоби передачі досвіду реалізуються у процесі застосування штучних засобів, «неживої природи» на тлі дедалі більше ускладнюваних «знакових систем»; спілкування, обмін інформацією в системі «людина – світ» організовуються суб'єкт-об'єктним чином, для якого характерне утворення своєрідної «дидактичної стіни», що спотворює «чистоту інформації»; особистісні характеристики педагога відповідають феодальній і капіталістичній педагогічним формаціям.

3) Креативна педагогічна цивілізація характеризується такими ознаками: суб'єкт-суб'єктний спосіб взаємодії та організації навчально-виховного процесу; мета навчання і виховання полягають в опануванні механізмів цілісного інформаційно-енергетичного обміну в системі «людина – космос»; оволодіння способів розв'язання різних конфліктів у системі «людина – людина»; оволодіння екологічнозбережувальними формами взаємодії «людина – природа»; розвиток людини реалізується як вільний процес спілкування з дорослими в колективі; школою навчання виступає школа культуротворчого типу, «школа творчості»; реалізація процесу набуття «живого об'ємного знання для гармонії зі світом»; педагогічна сутність школи як суспільного інституту виражається у вільному саморозвиткові учнів, у «педагогіці буття»; основними способами пізнання світу, засобами передачі досвіду виступають співтворчість дорослого і дитини, природна педагогічна діяльність; спілкування, обмін інформацією в системі «людина – світ» реалізуються в контексті повернення до природних каналів взаємодії із зовнішнім середовищем; особистісні характеристики педагога відповідають соціалістичній і комуністичній педагогічним формаціям.

Елементи розглянутих феноменів можна подати у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Співвідношення основних аспектів педагогічної діяльності

Елементи моделі реальності	АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ		
	Внутрішній	Помежований	Зовнішній
Модель реальності за <i>О. Лосєвим</i>	Єдине	Ціле	Множинне
Гасла Великої французької революції	Рівність	Братерство	Свобода
Форми освоєння світу людиною	Аксіологія	Гносеологія	Праксеологія
Психологічна структура людини	Права півкуля як підсвідомість, що реалізує ірраціональний спосіб відбиття реальності	Півкульний синтез як над-свідомість, що реалізує медитативний спосіб відбиття реальності	Ліва півкуля як свідомість, що реалізує раціональний спосіб відбиття реальності
Типи етичних норм за <i>П. Сорокіним</i>	Ідеаціональні (надчуттєві) етичні норми	Ідеалістичні етичні норми	Почуттєві етичні норми
Форми суспільної свідомості	Мораль, право, політика	Філософія, релігія	Наука, мистецтво
Педагогічні цивілізації	Природна	Креативна	Репродуктивна
Суспільно-економічні формації	Первісно-общинна і рабовласницька	Соціалістична і комуністична	Феодальна і капіталістична
Інструменти розвитку людини в соціумі	Виховання	Освіта	Навчання
Цільові орієнтири розвитку людини	Громадянин як патріотичних суб'єкт	Гармонійна особистість як суб'єкт пізнання	Компетентний фахівець як суб'єкт діяльності
Педагогіки	Педагогіка гармонійного світопорядку	Педагогіка довершеного світопорядку (креативна педагогіка, педагогічна парадоксологія)	Педагогіка ліберального світопорядку

Репрезентовані у таблиці 1 кореляції реалізується в контексті загальної теорії систем, яку розробив *Ю. Урманцев*.

Закон системних перебудов (який є системною універсалією і який виявляє сім можливих фундаментальних типів систем) свідчить, що будь-який об'єкт як системна сутність перебудовується (перетворюється) сім'ю способами: шляхом зміни трьох базових характеристик світу – кількості, якості, відносин між елементами або одним з можливих з'єднань цих ознак (ізомерій); якщо представлені ознаки позначити як А (якість), В (відношення), С. (кількість), тоді одержимо чотири додаткові з'єднання: АВ, АС, ВС, АВС. Отже, всього є сім способів формування систем (якім підкорюються всі системні утворення світу): А, В, С, АВ, АС, ВС, АВС [*Урманцев, 1978*].

У графічному вигляді ця процедура приймає такий вигляд, що реалізує універсальну системну базу предметів і явищ Усесвіту.

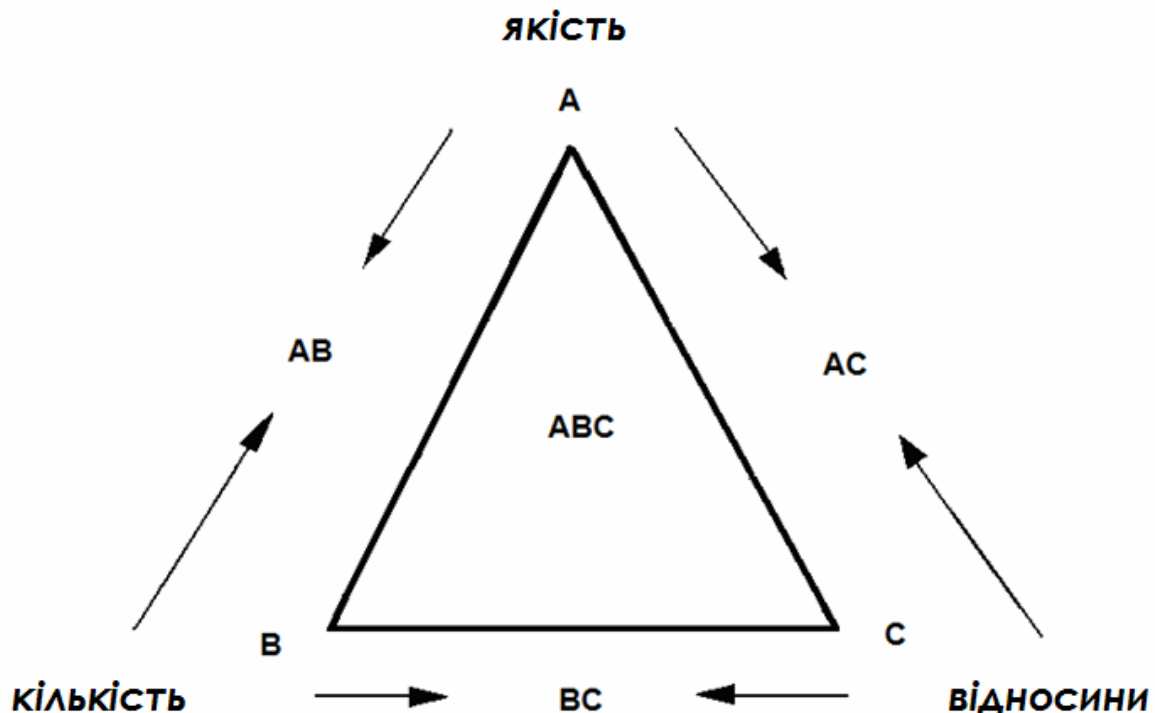

Рис. 1. Графічне вираження загальної теорії систем

Покажемо системну кореляцію деяких освітньо-педагогічних категорій відповідно до загальної теорії систем:

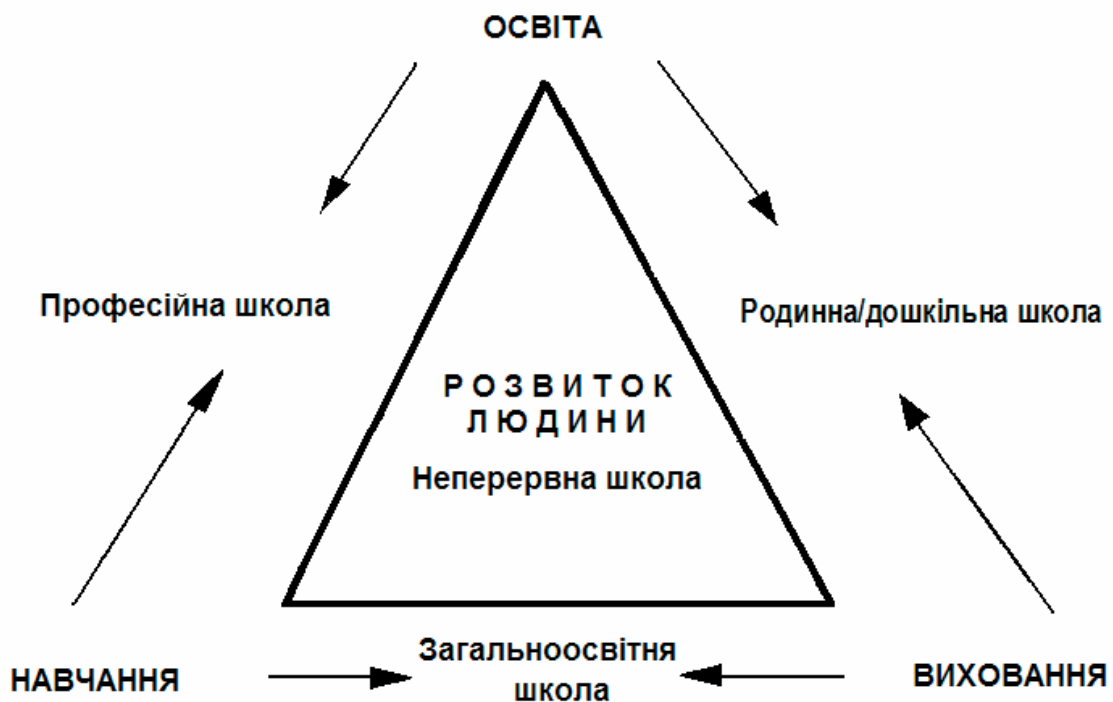

Рис. 2. Модель школи як суспільного інституту

Освіта тут розуміється як цілеспрямований процес виховання і навчання в інтересах людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією

досягнення громадянами (тими, хто навчаються) встановлених державою освітніх рівнів. Сучасні гуманітарні підходи до визначення сенсу освітніх процесів пов'язані з ідеєю здобуття людиною свого образу: особистості як неповторної індивідуальності, творчого початку. Це поняття має культурологічну основу, оскільки розвивати людину завдяки освіті – це допомогти їй стати суб'єктом культури, навчити життєтворчості.

Зазначене вище цілком відповідає державним документам України. Закон України «Про освіту» констатує, що «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями» [Закон України, 1996, с. 3-4]. У «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті» наголошується, що «головна мета української системи освіти – створити умови для розвитку самореалізації кожної особистості як громадянина України, формувати покоління здатні навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінностей громадянського суспільства» [Національна доктрина, 2001, с. 4-5].

Таким чином, ключовими словами державної освітньої політики щодо мети освіти є: всебічний, багатогранний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства та створення умов для її самореалізації як громадянина держави; спрямованість на формування таких аспектів особистості людини, як талант, розумові, фізичні, моральні якості, свідомість, інтегрованість у суспільне буття (творчий, культурний, освітній потенціал), кваліфікований, компетентний фахівець, формування покоління, що навчається впродовж життя, створення та розвиток цінностей громадянського суспільства.

Цей висновок відповідає трьом аспектам сучасної ідеології педагогічної спільноти: 1) духовність і порядність; 2) професіоналізм, 3) патріотизм, громадянськість [Педагогічна спільнота, 2007, с. 28-30].

Зрозуміло, що цілісний розвиток людини у контексті цього триєдиного формування трьох її аспектів передбачає цілісний й комплексний розгляд зазначеного процесу, коли формування особистості, фахівця і громадянина мають вивчатися спільно у площині загальних методологічних принципів у контексті спільного вивчення й аналізу особистісної, ціннісної і діяльнісної життєвих сфер людини, які реалізуються у трьох способах пізнання і освоєння дійсності людиною та людством взагалі – гносеології, праксеології та аксіології, котрі, у свою чергу, корелюють із трьома фундаментальними аспектами перетворення людини – освітою, навчанням та вихованням.

Це відповідає соціальному замовленню суспільства, основні елементи якого, як довели М. Скаткін, І. Лернер, В. Краєвський та ін., полягають в організації передачі соціального досвіду, а саме: 1) знання про природу, людину, техніку, 2) досвід способів діяльності (навички, уміння) та 3) творчої діяльності, 4) досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу, своєї діяльності. Відповідно, Г. Селівко розробив три аспекти горизонтальної структури

педагогічних технологій: науковий, процесуально-діяльнісний та формалізовано-описовий (дескриптивний).

Виходячи з викладеного вище можна диференціювати три глобальні педагогічні цілі розвитку людини (які, в принципі, відповідають трьом традиційним цілям уроку – освітній, виховній і розвивальній та співвідносяться із трьома класичними суб'єктами колективного наукового пошуку – генератором ідей, ерудитом, критиком): гносеологічну – формування особистості через освіту як цілісну систему; праксеологічну – формування фахівця через навчання; аксіологічну – формування духовно-моральної патріотичної особистості через виховання.

Висновки. Зазначене вище дозволяє дійти висновку про те, що еталонною освітньою системою, яка відповідає еталонному ж освітньо-розвивальному середовищу, постає така система, яка інтегрально-комплексним чином реалізує зазначену вище триєдину мету – формування фахівця, патріота та особистості. Таким чином, найбільш повною й довершеною педагогічною парадигмою має бути така холістична парадигма, котра виражає (на теоретико-методологічному та практико-технологічному рівнях) зазначений вище висновок.

Представлена модель може бути збагачена трьома стратегіями освоєння людиною світу, а також такими аспектами педагога, як особистість, фахівець, громадянин.

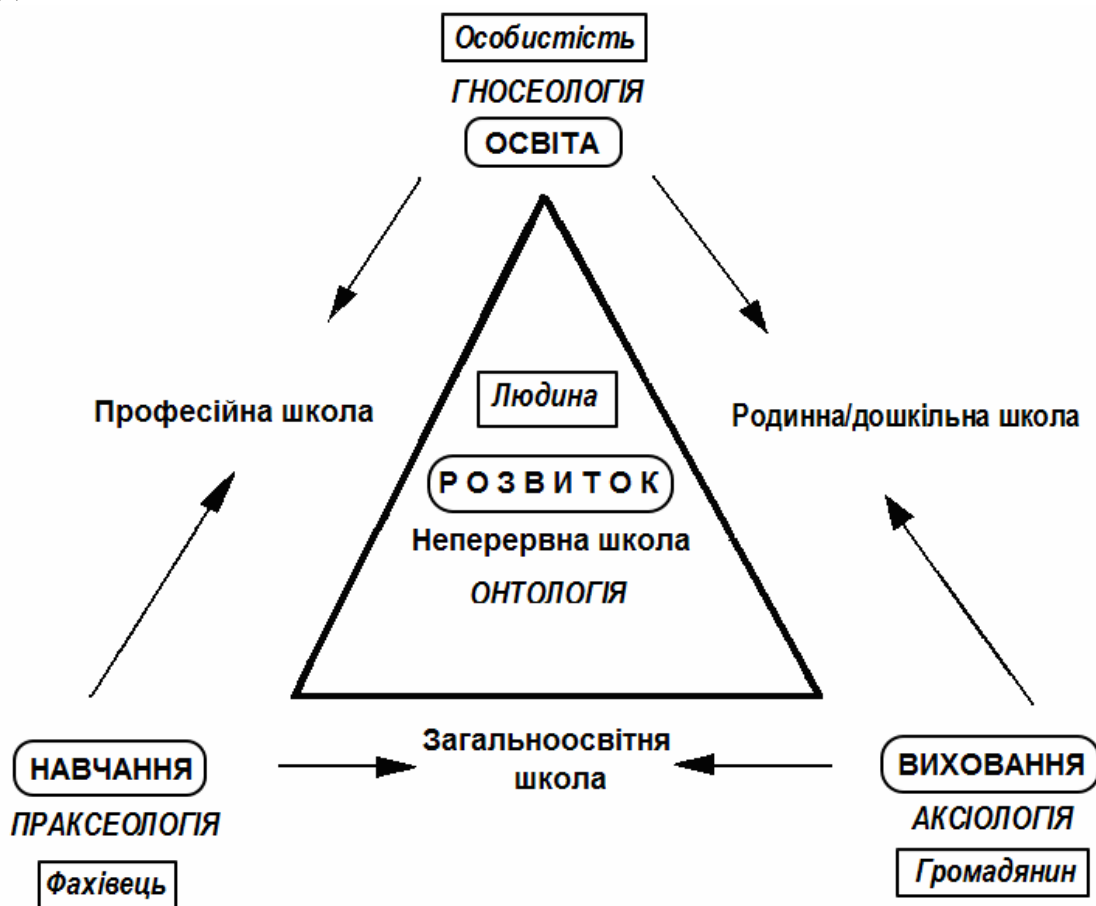

Рис. 3. Системна кореляція головних категорій педагогіки

Література

1. *Бордовская, Н. В.* Педагогика : [учеб. для вузов] / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 307,[1] с.
2. Закон України "Про освіту". – К.: Генеза, 1996. – 36 с.
3. *Колесникова, И. А.* Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии. Курс лекций по философии педагогики / И. А. Колесникова. – СПб. : «ДЕТСТВО-ПРЕСС», 2001. – 288 с.
4. *Кропоткин, П. А.* Этика / П. А. Кропоткин. – М. : Политиздат, 1991. – 496 с.
5. *Кудаев, М. Р.* Дидактический материал для самоподготовки к аттестации по педагогике : [учеб. пособие] / М. Р. Кудаев. – Майкоп : Изд-во АГУ, 2008. – 240 с.
5. *Сорокин, П. А.* Человек, цивилизация, общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543,[1] с.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. Проект. – К.: Шкільний світ, 2001. – 16 с.
7. Педагогічна спільнота: психосоціальний аспект: колективна монографія / за ред. О.А. Донченко. – К.: Наукова думка, 2007. – 192 с.
8. *Урманцев, Ю. А.* О формах постижения бытия / Ю. А. Урманцев // Вопросы философии. – 1993. – №4. – С. 89–105.
9. *Урманцев, Ю.А.* Начала общей теории систем / Ю. А. Урманцев // Системный анализ и научное знание. – М.: Наука, 1978. – С. 5–33.